

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №2
s. 81-109
doi: 10.36121/sposokhov.22.2025.2.081

Сергій Посохов
ORCID: 0000-0003-1390-0625
(V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Успадкування та зміни «геральдичної традиції»: міркування щодо деяких проблемних зон сучасного українського гербознавства

Анотація: В статті схарактеризовано деякі твердження сучасних українських гербознавців щодо загального поступу української територіальної та міської геральдики, а також впливу різноманітних факторів на цей процес. Зокрема, йдеться про зв'язок розвитку геральдики з посиленням централізації управління, станом міського самоврядування, культурними запозиченнями тощо. При цьому особливий акцент зроблено на герботворчості у період з кінця XVIII до початку XX століття на тих землях, які відійшли до Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої, а тепер входять до складу України. Відзначено намагання сучасних українських гербознавців виявити специфічні риси й відмежувати «власну геральдичну традицію». Значною мірою саме це і визначає трактування процесів успадкування, розривів та змін, які відбувалися в процесі герботворення. Перспективними завданнями науковців визначено дослідження взаємовпливів, запозичень, трансферу та адаптації новацій, виявлення локальної специфіки герботворчості як загальноєвропейського явища.

Ключові слова: українська геральдика, історіографія, геральдична традиція, територіальна та міська геральдика.

Inheritance and changes in the “heraldic tradition”: reflections on some problem areas of modern Ukrainian heraldry

Annotation: The article describes some statements of modern Ukrainian heraldists regarding the general progress of Ukrainian territorial and city heraldry, as well as the influence of various factors on this process. In particular, it concerns the connection between the development of heraldry and the strengthening of centralization of administration, the state of city self-

government, cultural borrowings, etc. At the same time, special emphasis is placed on heraldry in the period from the end of the 18th to the beginning of the 20th century on those lands that went to the Russian Empire as a result of the second division of the Polish-Lithuanian Commonwealth and are now part of Ukraine. The efforts of modern Ukrainian heraldists to identify specific features and delimit "their own heraldic tradition" are noted. To a large extent, this determines the interpretation of the processes of inheritance, ruptures and changes that occurred in the process of heraldry. The research of mutual influences, borrowings, transfer and adaptation of innovations, and the identification of local specifics of heraldry as a pan-European phenomenon are defined as promising tasks for scientists.

Keywords: Ukrainian heraldry, historiography, heraldic tradition, territorial and city heraldry.

Дiedziczenie i zmiany w „tradycji heraldycznej”: refleksje nad niektórymi problemowymi obszarami współczesnej heraldyki ukraińskiej

Streszczenie: W artykule opisano niektóre tezy współczesnych heraldyków ukraińskich dotyczące ogólnego rozwoju ukraińskiej heraldyki terytorialnej i miejskiej, a także wpływu różnych czynników na ten proces. W szczególności dotyczy to związku rozwoju heraldyki z nasileniem centralizacji administracji, stanem samorządu miejskiego, zapożyczeniami kulturowymi itp. Szczególny nacisk położono na heraldykę w okresie od końca XVIII do początku XX wieku na tych ziemiach, które znalazły się w granicach Imperium Rosyjskiego w wyniku drugiego rozbioru Rzeczypospolitej Obojga Narodów i są obecnie częścią Ukrainy. Odnotowano wysiłki współczesnych heraldyków ukraińskich, aby zidentyfikować specyficzne cechy i wyznaczyć granice „własnej tradycji heraldycznej”. W dużej mierze determinuje to interpretację procesów dziedziczenia, przełomów i zmian, które zaszły w rozwoju heraldyki. Badania wzajemnych wpływów, zapożyczeń, transferu i adaptacji innowacji oraz identyfikacja lokalnej specyfiki heraldyki jako zjawiska paneuropejskiego zostały określone jako perspektywiczne zadania dla naukowców.

Słowa kluczowe: heraldyka ukraińska, historiografia, tradycja heraldyczna, heraldyka terytorialna i miejska.

1. Вступ.

Вочевидь, об'єктом дослідження геральдистів є герби та процес герботворчості. При аналізі сукупності гербів фіксуються певні геральдичні системи й спостерігається їхня еволюція. Повною мірою це стосується й територіальних/земельних та міських/муніципальних гербів, які в даному випадку перебувають у центрі уваги. Відповідно, постають важливі питання як про специфіку функцій таких гербів в різні історичні періоди, так і про фактори відповідних змін. Звісно, в цьому плані ми можемо говорити як про «внутрішні», так і про «зовнішні» фактори. Перші стосуються самого процесу герботворчості (перехід від випадковості та певної хаотичності до системності та організованості: йдеться про появу «професійних гербознавців», каталогів-гербівників та відповідних методичних праць, виникнення спеціальних структур, які опікуються такими питаннями). У зв'язку з цим, в контексті історії України ми можемо казати про «ранньогеральдичний» (XIV – XVIII ст.) та «пізньогеральдичний» (з кінця XVIII ст. і далі) періоди. Друга категорія факторів пов'язана із впливом політичних процесів, адміністративно-територіальними змінами, ідеологічними

та культурними факторами. Зазвичай, в цьому плані дослідники територіальної та міської геральдики згадують про процеси централізації, про розвиток міського самоврядування, про культурні запозичення, ідеологічні імперативи тощо.

Проблеми геральдики потрапили до поля зору українських істориків ще в другій половині XIX – початку XX ст. (праці Олександра Лазаревського, Володимира Антоновича, Владислава Лукомського, Вадима Модзалевського та ін.). В даному випадку спробуємо схарактеризувати ті дискусії, які відбуваються в середовищі сучасних провідних українських гербознавців, як щодо загального поступу української територіальної та міської геральдики, так і зазначених вище питань. При цьому особливий акцент буде зроблено на розвитку герботворчості у період з кінця XVIII до початку XX століття на тих землях, які відійшли до Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої, а тепер входять до складу України. Одразу зазначимо, що означені дискусії часто мають неявний характер. Тобто, часто-густо маємо контраверсійні думки, які не стають основою для наукової дискусії, а дослідники висловлюються без належної рефлексії про стан проблемного поля. Вже це свідчить про необхідність історіографічних узагальнень.

2. Зауваги до загальної характеристики українського гербознавства.

Певні розбіжності в поглядах можна помітити вже стосовного самого процесу розвитку гербознавства. Зокрема, в сучасних наукових працях спостерігається намагання авторів відокремити суто українське гербознавство від російського та польського. Як зазначив А. Гречило в своїй відомій праці про міську геральдику, «...поява перших гербознавчих студій з цього питання (котрі мають відношення до української тематики) з'являється тільки в середині XIX - на початку XX ст.», а «характерною рисою цих праць є те, що вони трактують українську герботворчість як складову частину відповідно російської і польської геральдики, відводять їй роль “молодшої сестри” і фактично заперечують її індивідуальність»¹.

Досить критичне ставлення до результатів праці попередніх дослідників обумовило той факт, що в 1994 р. М. Дмитренко та Ю. Савчук зробили висновок про те, що «Історію розвитку вітчизняної геральдики, зокрема української територіальної, ще не написано. Українська геральдика досі залишається занедбаною галуззю історичних знань», ба більше, на їхню думку «... матеріал з української геральдики не було навіть систематизовано»². Особливо критично сучасні українські гербознавці ставляться до радянської доби³. Зокрема, зазначається, що «протягом радянського періоду питання символів вважалося одним із основних чинників ідеологічної боротьби, в якій тоталітарна система

¹ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, Київ-Львів 1998, с. 5.

² М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, Київ 1994, с. 5.

³ Втім, водночас, розпочалося дослідження радянської міської геральдики: Я.О. Іщенко, *Символіка та емблематика міських гербів України 60 – 80-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження*, автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ 2006.

не ґребувала жодними методами, у тому числі – фальсифікацією історичного фактажу та підміною понять»⁴, а згадки про «українську геральдику» супроводжувалися ярликами «буржуазна» й «націоналістична»⁵.

В той же час сучасні автори відзначили, що «напередодні Другої світової війни була нагромаджена досить значна джерельна база для вивчення української міської герботворчості»⁶, підкреслюється значення для популяризації та подальших студій над міською геральдикою деяких праць, зокрема, В. Драчука, згадується «перша комплексна наукова робота» / «перше монографічне дослідження у галузі української міської і земельної геральдики» В. Румянцевой⁷, яка присвячена вивченню еволюції міських гербів Лівобережної України (хоча й робиться ремарка про те, що «на самій праці досить істотно позначилися тогочасні ідеологічні стереотипи»⁸, а також підкреслюється, що вона містить чимало хибних тверджень та помилок⁹). Тепер згадується й про вивчення української міської геральдики дослідниками, що перебували в еміграції, зокрема членами Українського геральдичного та генеалогічного товариства¹⁰.

Характеризуючи українську історіографію гербознавства, відзначимо, що дійсно новий етап її розвитку розпочався з моменту створення в 1990 р. у Львові Українського геральдичного товариства (УГТ), яке вже в наступному році започаткувало проведення щорічних наукових конференцій. У травні 1993 р. вийшов друком перший номер періодичного видання УГТ – «Знак», а у 2006 р. з'явився й власний сайт УГТ. На чолі Товариства постав Андрій Гречило, який у 1996 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Українська міська геральдика: тенденції розвитку». В 1998 р. він опублікував монографію «Українська міська геральдика», а у 2010 р. «Українська територіальна геральдика» (у 2012 р. він отримав ступінь доктора історичних наук за дисертацію на цю ж тему). Як резонно зазначається сьогодні, в цих працях проаналізовано основні тенденції розвитку історії міської та територіальної геральдики України. У них, фактично, було вперше запропоновано загальну схему розвитку історії української міської геральдики від XIV до кінця XX ст.¹¹ Звісно, це не означає, що ці дослідження повністю вичерпали тему.

⁴ А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, Львів 2010, с. 5.

⁵ Там само, с. 5.

⁶ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 7.

⁷ В. В. Румянцева, *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма*, Київ 1986.

⁸ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 9-10; А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 17.

⁹ О. А. Однороженко, *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній і зарубіжній історіографії*, „Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна” 2002, № 556, серія: Історія України, вип. 5, с. 19-21.

¹⁰ О. М. Мазепа, *Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі (1945 – середина 1970-х рр.)*, автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ 2014.

¹¹ А. В. Яшук, *Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя XXI ст.)*, дис. ... доктора філософії, Київ 2023, с. 30-31.

В 1990-х роках з'явилися й гербівники міст України. Серед таких першою постала праця В. Панченка «Гербівник міст України», в якій автор намагався каталогізувати комплекс гербів міст XIV – початку XX ст. При цьому, якщо місто мало кілька гербів, то в зображенні надавалася перевага так званому «властивому» гербу («найбільш популярному та яскравому»¹²). Це видання досить критично оцінили науковці, зокрема, йшлося про слабе володіння автором темою, наявність численних помилок та неточностей. Висновок був таким: «нічого спільного з задекларованим «науковим виданням» не має»¹³. Втім, у 2000 р. вийшло друком друге видання цієї книги, а у 2018 р. – третє¹⁴, де деякі помилки були усунені. Це дозволяє сучасним науковцям казати про цю працю, як таку, що є «корисною з точки зору популяризації знань про геральдику»¹⁵. Також слід згадати опубліковане у 2004 р. науково-популярне видання «Герби міст України XIV – I пол. XX ст.»¹⁶. А.В. Ящук характеризує це видання як «більш вдालу спробу» (у порівнянні з гербівником В. Панченка), втім, вже ремарка про те, що зображення історичного герба міста подається на початку статті про нього в уніфікованому вигляді – у чотирикутному, заокругленому знизу щиті¹⁷ (відповідно до рекомендацій УГГ для сучасної міської геральдики як більш «властивого» для України), а з усіх гербів, вміщених у виданні, видалено символіку Австрійської та Російської імперій (як із зображень, так і з описів)¹⁸, дещо підважує зазначений вище висновок¹⁹. виправдовуючи такий підхід до зображень, підкреслюється значення цієї праці для відновлення міських гербів України, «для потенційних герботворців», бо видання надало наукову базу та зразок для наслідування»²⁰. До речі, тут спостерігається намагання відійти від поширеного в російській територіальній геральдиці так званої «французької» форми щита і таким чином відмежувати сучасну українську геральдику від російської²¹. Втім, зауважимо, що «французький щит» набув розповсюдження наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на широкому просторі. Це була свого роду геральдична мода (наприклад, див. родовий герб Чарторийських кінця XVIII ст.). У зв'язку з наведеним вище варто згадати такий висновок О. Оглоблина: «Питання про “властивий” герб міста надзвичайно складне – й до нього треба

¹² В. Панченко, *Гербівник міст України*, Київ, Нью-Йорк 1996, с. 3.

¹³ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 10. Більш докладно, але не менш критично, це видання схарактеризовано О. Однороженком (О. А. Однороженко, *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби*, с. 23-28).

¹⁴ В. Панченко, *Старовинні герби українських міст*. Київ 2018.

¹⁵ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 31.

¹⁶ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, Київ 2001.

¹⁷ Почасти це пов'язано із тим, що деякі зображення гербів є реконструкціями на основі печаток.

¹⁸ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 31.

¹⁹ Водночас, як позитивну рису, відзначимо посилання на джерела та літературу, що супроводжують тексти та зображення.

²⁰ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 32.

²¹ Цікаво зазначити, що В. Румянцева в своїй книзі наводила зображення гербів міст Лівобережної України XVI – XVII століть саме з «французькою» формою щита, що також не відповідало історичним реаліям (В. В. Румянцева, *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины*, с. 56).

підходити дуже обережно. Насамперед всі історичні герби рівноправні й мусять бути подані в Гербовнику у відповідному хронологічному порядку – ясна річ при кожному місті. Але автор геральдист має повне право висловити свої фахові міркування – найкраще мабуть у примітці – який з кількох гербів на його думку був би властивим для даного міста. Це саме стосується й виправлення геральдичних хиб чи недоречностей. Тут автор-фахівець зобов'язаний подати свої корективи, але це були б радше рекомендації на майбутнє»²².

Тобто актуалізація певного гербового матеріалу інколи, по суті, ставала на заваді неупередженого осмислення історичного поступу геральдики, а залучення широкого загалу до обговорення таких проблем сприяло тому, що основна увага зосереджувалася на найбільш яскравих символах, легендах та переказах, а також з'ясуванні історичних коренів тієї чи іншої традиції та її змін. У зв'язку з цим виникали й виникають дискусії, які були обумовлені суто ідеологічними мотивами, особливо, коли йдеться про гербознавців-аматорів. Прагнення помітити й підкреслити ідеологічну складову того чи іншого твердження спостерігається й серед професійних гербознавців. Як зазначив А. Гречило, «трапляються й цілком продумані фальсифікації з боку всіляких українофобів, які намагаються видати давно розвінчані побрехеньки за правду»²³. У зв'язку з цим декларується, що завданням істориків є не лише «уважне вивчення всієї спадщини територіальної символіки», а й «очищення її від зайвих, а то й ворожих нашим традиціям напашувань»²⁴. Вочевидь, в цьому плані домінує «україноцентричний підхід» до спадщини в ексклюзивному варіанті, коли бажано відокремити «наше» від «не нашого». Це відбувалося і відбувається під гаслом «національного відродження» передовсім у процесі створення сучасної муніципальної геральдичної системи України²⁵.

Водночас, слід визнати, що саме заклики з боку громадських активістів «відновити нашу геральдичну традицію» сприяли й суто науковим пошукам. Так, в 1994 – 1999 рр. відбувалася жвава дискусія щодо герба Одеси. В результаті постала серія статей, а потім була видана окрема брошура авторства І. Калмакана та М. Ємельянова²⁶. Результати дослідження «регіональної специфіки» герботворення знайшли відображення в дисертаційних працях Є.В. Максименко (з історії геральдики Донбасу) та А.В. Ящука (геральдика Південної України)²⁷. До

²² Цит. за: О. М. Мазепа, *Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі*, с. 85.

²³ А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 5.

²⁴ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 16.

²⁵ Одразу зауважимо, що в даному випадку проблеми герботворення в радянській та сучасній Україні не є об'єктом спеціальної уваги автора статті. Водночас зазначимо, що, на нашу думку, українські геральдисти, здається, дещо перебільшують роль гербів у сучасних процесах формування ідентичності та кодування символічного простору, а також й суворість геральдичних правил, які подекуди позначені як «закони геральдики» (А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 13).

²⁶ І. Калмакан, М. Емельянов, *История герба Одессы: прошлое и настоящее. 1798 – 1995 гг.*, Одеса 1996.

²⁷ Є. В. Максименко, *Міська геральдика Донбасу XVIII – початку XXI ст.*, автореф. дис. ... канд.

речі, ще в 1990-х роках розпочалося й активне дослідження того регіону, який нас особливо цікавить. Йдеться передовсім про праці Ю.К. Савчука та А.Б. Гречило, які присвячені дослідженню територіальної та міської геральдики Поділля²⁸.

Важливо також відзначити, що українські гербознавці часто воліють здійснювати дослідження базуючись на територіальних межах сучасної України. Так, наприклад, А.В. Ящук, досліджуючи історію Південної України, аналізує герби міст, які були створені в період їх входження до складу різних держав (не лише Російської імперії та СРСР, а й Румунського королівства). Це створює труднощі, адже змушує порівнювати явища, що породжені різними правовими та культурними системами (хоча часто такий компаративний аналіз навіть не передбачено в самому дослідженні). У зв'язку з цим, не можна не погодитися з О. Однороженком в тому, що вивчати історичне минуле тієї чи іншої території з огляду на сучасні державні кордони, означає припускатися невинуватості модернізації, оскільки науково-коректні результати можна одержати лише при вивченні геральдичних комплексів певних регіонів в їх історичних межах, без огляду на сучасні політичні чи територіально-адміністративні поділи²⁹. Втім, на сьогодні такий принцип передовсім втілюється в намагання (чи заклики) вийти за межі сучасних державних кордонів України, щоби позначити власні «історичні території» / «українські етнічні території»³⁰. Зокрема, один з авторів, критикуючи за порушення історизму тих, хто виключає з об'єкту дослідження символіку українських земель XIV – XVIII ст., які тепер не входять до складу України, наголошує: «Виходить так, що ми не маємо право писати свою справжню історію так, щоб, борони Боже, чогось поганого про нас не подумали суверенні сусіди. ... українські вчені, як і колись, обходять гострі питання конфігурації українських теренів...»³¹. Втім, подібні зазіхання на «власну» геральдику з боку сусідів українські геральдисти сприймають досить болісно.

Так або інакше, але розвиток регіональних досліджень спонукає авторів виявляти «локальні особливості геральдичних знаків» й вести мову про певні «історико-географічні регіони». Зокрема, А.В. Ящук пише про наявність семи таких регіонів в Україні. В тому числі він виокремив і «Північно-Центральний регіон (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська обл.)», куди увійшла й та територія Поділля, що передовсім нас цікавить у даному випадку. Не можна не погодитися з тими дослідниками, які пишуть про наявність в Україні специфічних «історико-культурних зон», а також зазначають, що входження до складу різних державних утворень позначилося й на процесі

іст. наук, Донецьк 2014; А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*.

²⁸ Ю. Савчук, *Міська геральдика Поділля*, Вінниця 1995; А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791-92 рр.*, Київ-Львів 1997 та ін.

²⁹ О. Однороженко, *Міська геральдика Холмської та Белзької земель XV-XVII ст.* [в:] *Історико-географічні дослідження в Україні*, Київ 2009, вип. 11, с. 145.

³⁰ В. Панченко, *Гербівник міст України*, с. 3.

³¹ Я. Іщенко, *Історія міст України: погляд крізь символи та гербову спадщину. Роздуми геральдиста, „Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики“*, 2005, вип. 12, ч.2, с. 421.

територіального герботворення³². Втім, вочевидь, певному узагальненню в цьому плані мають передувати конкретні джерелознавчі дослідження з чітким дотриманням принципу історизму.

Сучасна доба також характеризується появою різноманітних інтернет-ресурсів, які стосуються й територіальної геральдики. Зокрема, відзначимо В.М. Напиткіна, який став розробником сайту «Українська геральдика»³³, що станом на 23.05.2025 р. містив 6581 гербових зображень.

За останні два десятиліття з'явилися й декілька суто історіографічних праць (Я. Іщенко, О. Однороженко, А. Рудюк³⁴ та ін.).

3. Проблемні зони української територіальної та міської геральдики.

Деякі інші риси, здобутки та проблеми сучасного українського гербознавства стають більш зрозумілими при аналізі конкретних тверджень та інтерпретацій геральдичного матеріалу, які маємо в публікаціях останніх тридцяти років.

Передовсім, звернемо увагу на пошук «коренів геральдичних традицій». Хоча в сучасній українській історіографії критикується підхід, який проявився ще в радянській період в другій половині ХХ ст., а саме так зване «наступництво», коли дослідники шукали матеріал в минулому, щоби показати більш давнє походження гербів і довести, що, скажімо, російська міська геральдика у давності походження нічим не поступається західноєвропейській³⁵. Втім, такий підхід залишається поширеним і серед сучасних українських авторів, які прагнуть простежити «спадковість герботворчих традицій». В багатьох сучасних працях автори намагаються довести «автохтонність» та самодостатність української геральдики, а також початок її генези в той самий час, що і в інших європейських країнах. Зокрема, це характеризує праці О. Однороженка, який переважно вивчає родові герби та вельми категорично висловлюється щодо стародавності та окремішності української геральдичної традиції. Так, аналізуючи «руські королівські, господарські та князівські печатки ХІІІ–ХVІ ст.», він відкинув як застарілу тезу В. Лукомського про потужний польський вплив на українську геральдику та сфрагістику. Він стверджує, що розвиток руської геральдики відбувався органічно і більш-менш паралельно з подібним розвитком в інших

³² М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 5.

³³ <https://www.heraldry.com.ua/>

³⁴ Я.О. Іщенко, *Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90-ті рр. ХХ ст.)*, „Український історичний журнал”, 2002, № 3; О. А. Однороженко, *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби*; Я. О. Іщенко, *Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки і невирішені проблеми*, „Український історичний журнал”, 2006, № 3; А. В. Рудюк, *Теоретичні проблеми територіальної та муніципальної геральдики на сторінках вісника Українського геральдичного товариства “Знак”*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету”, 2016, вип. 45, т. 2 та ін.

³⁵ Зазвичай, згадуються праці А.А. Ураносова, який спробував довести, що міські герби на Русі існували вже у ХІІ ст. Втім, подібну позицію можна знайти в працях інших дослідників радянського періоду (В.С. Драчук, Н. Н. Сперансов та ін.).

країнах Європи від XII ст. і власне тому не потребував жодних «пристосувань»; а «активного приєднання до польської гербової системи» на українських (руських) теренах ні до, ні після «Люблінської унії», не спостерігалось³⁶. Більше того, він протиставив українське герботворення та ті процеси, що відбувалися в Європі: «На відміну від геральдичних систем більшості європейських країн, які були цілковитими новотворами (що оперували в основному геральдичними та гербовими фігурами), руське родове герботворення спиралося на багатовікову (догеральдичну) традицію»³⁷. Почасти така позиція обумовила використання ним такого терміну як «знакоподібні герби». Також він вважає, що геральдична традиція Великого князівства Литовського і Руського прямо передувала козацькій геральдиці³⁸. При цьому й в ході обговорення результатів його досліджень в середовищі українських геральдистів знову центральним стає питання про те, а «чи була дана князівська геральдика автохтонною, відмінною від європейської [підкр. – С.П.]?»³⁹. До речі, про перебільшення ролі польського впливу на українське герботворення зазначали ще в середині XX ст. українські історики в діаспорі⁴⁰.

Завданням віднайти корені «українських геральдичних традицій» та визначити їхню специфіку можна пояснити активне використання сфрагістичного матеріалу для побудови відповідних аргументів. Дехто при цьому прямо отожднює поняття «міський герб» та «печатка»⁴¹. Інші вдаються до з'ясування ролі печаток у герботворенні. Зокрема, на думку польського дослідника Ю. Шиманського, герб складається з двох елементів – поля щита та розташованої в ньому однієї чи кількох фігур, тож відсутність щита позначає інші знаки, які виконували відмінні функції⁴². Натомість О. Однороженко зазначив, що «...в руській сфрагістиці не було особливої різниці між зображенням знаків в щитах чи без нього – навіть в XVI – XVII ст. руські знакоподібні родові герби не раз розміщувало на печатках безпосередньо в їх полі. Тож наявність чи відсутність щита на печатці не може бути надійною підставою для штучного поділу на гербові чи негербові печатки. Очевидно, що всі печатки, які містили в своєму полі родові знаки, були гербовими. З огляду на це, відсутність щита в зображенні окремих руських знакоподібних гербів варто пов'язати скоріше з особливостями тогочасної сфрагістичної практики на руських землях, ніж з передгеральдичним

³⁶ О. Однороженко, *Світло і тіні козацької сфрагістики. Роздуми з приводу книги Ігора Ситого «Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть»*. – Київ: Темпора, 2017. – 972 с., іл.», «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 2019, вип. 29-30, с. 304, 297-298.

³⁷ О. Однороженко, *Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.*, Харків 2009, с. 289.

³⁸ О. Однороженко, *Світло і тіні козацької сфрагістики*, с. 324.

³⁹ М. Дмитрієнко, *Дослідження родової князівської геральдики Волині XIV–XVIII ст.*, «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 2010, вип. 17, с. 185.

⁴⁰ Див. про це: О. М. Мазепа, *Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі*, с. 47-48.

⁴¹ Ю. Савчук, *Міська геральдика Поділля*, с. 19.

⁴² J. Szymański, *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [в:] „Polskie tradycje samorządowe a heraldyka”, Lublin 1992, s. 93.

характером цих знаків»⁴³. На цій основі виникла й засаднича теза про те, що «формування поняття «міський герб» слід пов'язувати із стабілізацією печаткового знака»⁴⁴. В цілому приймаючи цей висновок, зауважимо, що такий підхід може призводити й до модернізації минулого, коли певна емблема, яка є стабільною на печатці, починає трактуватися як герб. Так, наприклад, можна зустріти твердження про те, що козак з мушкетом то є український національний герб⁴⁵. Між іншим, таке типологічне прирівнювання гербів до емблем та символів, як помітив А.В. Ящук, було характерною ознакою радянської історіографічної традиції, яка тепер критикується⁴⁶. Слід пам'ятати й про ті випадки, коли в певний період зображення на гербі міста могло не співпадати з печаткою (міста Стародуб та Чернігів у XVII ст., Глінськ у XVIII ст.⁴⁷). Інколи на міських печатках взагалі не було зображень, а тільки напис з назвою міста. Тобто печатка може стати основою для реконструкції герба, але прирівнювати їх до гербів не варто. Коли йдеться про нюанси зображень на гербах ранньогеральдичного періоду, то, звісно, складно не погодитися з тезою О. Однороженка (в його дискусії з І. Ситим) стосовно того, що, скажімо, в другій половині XVII ст. процес козацького герботворення не був організований відповідно до якихось «норм» і не регламентувався за відсутності відповідних інституцій⁴⁸. Тож основою ставала якась неписана традиція. Втім, при такому підході будь-які зміни можна трактувати як порушення усталеної традиції, як негативний процес...

Сьогодні вже беззаперечно стверджується, що українська міська геральдика має давнє коріння, зокрема початком її історії «традиційно вважається XIV століття»⁴⁹. На думку А. Гречило є підстави стверджувати існування «постійної геральдичної традиції» в Руському королівстві ще на початку XIV ст., при цьому йдеться не лише про земельні, але й перші міські герби⁵⁰. Також зазначається, що виникнення угорських, чеських, словацьких, та й польських і німецьких, міських знаків приблизно датується цим же часом⁵¹. Зазначимо, що ця теза

⁴³ О. Однороженко, *Родова геральдика Руського королівства*, с. 290.

⁴⁴ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 22.

⁴⁵ *Виникнення та розвиток української міської геральдики в XIV-XVIII ст.* // <http://uht.org.ua/ua/part/municip/munic2/> [дата звернення: 29.05.2025]. Це зображення вперше зустрічається на печатці в др. пол. XVI ст. Хоча потім фігура козака залишалася незмінною, але дещо змінювалося зображення одягу, а також написи.

⁴⁶ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 27.

⁴⁷ В. В. Румянцева, *Емблеми земель и гербы городов Левобережной Украины*, с. 54, 90. Так само було й в період Речі Посполитої: на гербі Стародуба зображено дуб, а на печатці – Св. Георгій, на гербі Чернігова – чорний двоголовий орел, а на печатці – Св. Владислав (Там само, с. 68).

⁴⁸ О. Однороженко, *Світло і тіні козацької сфрагістики*, с. 304.

⁴⁹ Я. О. Іщенко, *Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні*, с. 128.

⁵⁰ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 24; А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 29.

⁵¹ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 22. А якщо й зазначається, що це може бути середина – друга половина XIII ст., то висловлюється припущення, що аналогічні процеси ймовірно відбувалися й на українських землях, але брак джерел не дає можливості верифікації (А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 30).

про «автохтонне» походження української земельної геральдики є засадничою для зазначеного автора (і не тільки), її він декларував ще у 1991 р.: «[українська земельна геральдика] виникла й розвивалася на власному ґрунті і не була «рідною донькою» чи «меншою сестрою» польської геральдики. ..., територіальні знаки на наших землях формувались із давньоруських самобутніх символів»⁵².

Втім, суперечливі тези стосовно цього питання інколи співіснують в одній праці. Так, наприклад, з одного боку, констатується, що коріння земельних гербів України сягає періоду Київської і Галицько-Волинської держав⁵³, а вже через декілька сторінок йдеться про те, що «важко погодитися» з тими, хто виводить розвиток міської геральдики з емблематики Київської Русі, бо «утрадиційнення міської геральдики слід таки пов'язати із виникненням самоврядних міських громад»⁵⁴. Так або інакше, але у підсумку беззаперечно зазначається, що «загалом земельна геральдика України мала виключно місцеве [підкр. – С.П.] походження»⁵⁵, розвивалася «на місцевих традиціях [підкр. – С.П.]»⁵⁶. Звісно, такий підхід передбачає відокремлення певного геральдичного матеріалу як специфічного, але зробити це не так легко. Тож маємо, наприклад, таке твердження: «Українські герби, на відміну від західноєвропейських, більш конкретні за змістом. Вони не переобтяжені криптионімами та умовними зображеннями»⁵⁷. А Гречило зазначив, що в цей час «певною специфікою української герботворчості було широке застосування релігійних символів..., зображення в гербах легкого озброєння...»⁵⁸. Однак такі ознаки навряд чи можна назвати специфічними...

Принцип «наступництва» вимагає шукати давні корені. Коли ж це складно, то автори вдаються до ймовірних суджень, як от: «За наявними у нас даними, тільки два міста краю — Кам'янець-Подільський і Брацлав — мали свої герби за литовської доби. Гадаємо [підкр. – С.П.], що їх було більше»⁵⁹.

Громадянська патріотична позиція сучасних українських геральдистів подекуди визначає те, що мало б вирішуватися в межах неупередженого академічного дискурсу... Зокрема, сьогодні вельми складно досліджувати історію розвитку української територіальної геральдики в російському контексті. Звісно, чимало в цьому плані пов'язано з теперішньою російською агресією, але певна позиція щодо необхідності подолання «зайвого москвоцентризму» сформувалася значно раніше. Втім, подібні оцінки можна зустріти й щодо «річпосполитського етапу історії української геральдики» та «польського геральдичного спадку», про що вже зазначалося вище і буде далі.

Звісно, автори інколи роблять й такі ремарки (в якості підсторінкових приміток): «Геральдична система, що формувалася на терені земель колишньої

⁵² А. Гречило, *Земельна геральдика, „Пам'ятки України“*, 1991, №3, с. 46.

⁵³ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 15.

⁵⁴ Там само, с. 20.

⁵⁵ Там само, с. 16.

⁵⁶ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 68.

⁵⁷ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 77.

⁵⁸ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 174.

⁵⁹ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 21.

Речі Посполитої, в тому числі й східнослов'янських, увібрала емблематичні традиції різних народів». Зазначається, що, скажімо, герб «Погоня», який символізує ідею збройної боротьби з ворогом, захисту держави, князівства чи міста від завойовників, є типовим в «загальноєвропейському масштабі»⁶⁰. Те саме стосується зображення лева. Зокрема, ще Я. Дашкевич зазначив, що поява лева в геральдиці Галицько-Волинської держави була пов'язана із західноєвропейськими впливами⁶¹. Із цим погоджується А. Гречило, але робить таке зауваження: «Проте не слід відкидати й можливих давньоруських традицій»⁶². Неможна не прийняти тезу цього дослідника про те, що геральдичні традиції центрально-східноєвропейських країн дуже близькі та тісно пов'язані з українськими, а дослідження сюжетних ліній та їх змін у гербах дає змогу визначити різні культурні, релігійні та політичні впливи, взаємозв'язок між різними національними традиціями⁶³. Втім, все ж в сучасній історіографії домінує прагнення відокремити національну традицію, яка б охоплювала всю «свою» територію, а це може призводити до певного схематизму. Зокрема, інколи відповідне завдання прямо декларується при вивченні регіональної геральдики: «адаптувати дослідження геральдики регіону до загальної схеми розвитку української міської геральдики, розробленої А. Гречило»⁶⁴. Звісно, схема дозволяє краще зрозуміти загальні процеси, але підганяти історичний матеріал під схему не варто.

Хоча, здається, що досліджувати «ранньогеральдичний період» складніше, насправді, й період XVIII - XIX століття також нелегко, особливо коли йдеться про ті ж «укорінені» геральдичні традиції. Бо виникає питання про те, а як і коли вони формувалися на сході Європи, хто ці люди, які їх започаткували чи трансформували? І при відповіді на це запитання виявляється, що так звана «російська геральдична традиція» сформувалася завдяки «європейським впливам»⁶⁵. Так, відомо, що основи гербознавства в Росії заклав італієць Франц Санті, який був запрошений Петром I як представник «геральдичного мистецтва». Саме Ф. Санті створив герби для багатьох міст Росії, в тому числі Санкт-Петербурга, у відповідності до європейських правил⁶⁶, а також підготував геральдичний словник. Відомо, що запрошений в 1725 р. з Кенігсберзького університету до Академії наук Йоган Бекенштейн навчав основам геральдики⁶⁷

⁶⁰ Там само, с. 39, 40.

⁶¹ Я. Дашкевич, *Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.)*, „Знак”, 1998, ч. 16, с. 8.

⁶² А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 32.

⁶³ Там само, с. 7, 21.

⁶⁴ А.В. Яшук, *Міська геральдика Південної України*, с. 54.

⁶⁵ Лукомський відзначив польські, французькі та німецькі впливи на цей процес (В.К. Лукомский, Н.А. Типольт, *Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов*, Петроград 1915, с. 1, 3, 5 та ін.).

⁶⁶ В. Лукомський вважав, що він використовував «французьку теорію геральдики» (В.К. Лукомский, Н.А. Типольт, *Русская геральдика*, с. 3, 4.

⁶⁷ Згідно В. Лукомському, він спирався на «принципи німецької геральдичної школи» (Там само, с. 5).

молодого імператора Петра II та видав книгу «Kurze Einleitung zur Wappen-Kunst» («Короткий вступ до мистецтва герботворення») (СПб., 1731). Пізніше він розробляв герби для знамен козацьких полків Слобідської України. Потреби практичної геральдики в Російській імперії задовольнялися не лише завдяки діяльності запрошених фахівців, а й перекладам зарубіжних видань. Зокрема, щодо останнього, то йдеться насамперед про переклад з німецької Глібом Мальгіним у 1805 р. праці Йоганна Гаттерера «Накреслення гербознавства», яка являє собою навчальний посібник з основних правил геральдики. Як зазначає А.В. Ящук, до середини XIX ст. цей практичний посібник з геральдики мав значне «поширення та використання»⁶⁸. Тож висновок В. Лукомського щодо стану «російської офіційної геральдики XVIII ст.» був таким: «не мала характерних рис оригінального гербознавства», «примітивна в сенсі теоретичному»⁶⁹. Немає сумніву в тому, що так звана «геральдична реформа Бернгарда Кене» в Російській імперії в своїй основі мала так звану «наполеонівську геральдику», яка постала на початку XIX ст. Навіть осмислення поступу російської геральдики здійснювали етнічні німці – Олександр Лакієр та Павло фон Вінклер. Втім, звісно, справа не в їхньому етнічному походженні, а в тому, що навряд чи можна казати про наявність «російської геральдичної школи»... Тож немає ніяких підстав й для того, щоби стверджувати про якусь окрему від загальноєвропейської «геральдичну систему/традицію» в Російській імперії (що, звісно, це не виключає наявність певної локальної специфіки). Натомість в українській історіографії маємо тенденцію до певного протиставлення західноєвропейської та російської геральдичних традицій. Інша річ, що на українських землях (у порівнянні з російськими) європейська геральдика дійсно мала більш глибоке коріння, що пов'язано із більш активною культурною взаємодією та культурними запозиченнями передовсім з Польщі. Втім, останнє може трактуватися як «другосортність»/«периферійність»/«меншовартість» місцевої традиції, що й викликає певний інтелектуальний спротив з боку деяких українських геральдистів.

Щільно пов'язане з попереднім питання про зовнішні впливи на розвиток геральдики. В сучасній українській історіографії, як уже зазначалося, здебільшого наголошують на домінуванні оригінальних традицій. Зокрема, що стосується ранньогеральдичного періоду то маємо такі твердження: «на протязі всієї пізньосередньовічної доби (XIV – 1-а пол. XVI ст.), руська геральдична система зберігала власну самобутність, що практично не знала зовнішніх запозичень»⁷⁰. Козацьке герботворення, яке постало з середини XVII ст., також характеризується як цілком новий феномен, у межах якого старі геральдичні форми зустрічаються лише спорадично, і стверджується, що впродовж першого століття свого існування «козацька геральдична система майже на 90 відсотків складалася з гербів оригінального походження», а решта являла собою приклад

⁶⁸ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 21.

⁶⁹ В.К. Лукомский, Н.А. Типольт *Русская геральдика*. – с. 5, 8.

⁷⁰ О. Однороженко, *Родова геральдика Руського королівства*, с. 291.

запозичень з середньовічної руської та польської геральдики⁷¹. Щось подібне можна зустріти у працях присвячених міській геральдиці як зазначеного часу, так і пізнішого періоду. Якщо згадують зовнішні впливи, то вони подаються як другорядні: «Загалом, українське герботворення формувалося насамперед на місцевих традиціях, а також на адаптованих приносних (в основному – німецьких) впливах»⁷². Або йдеться й про «наявність у міській гербовій традиції елементів польської геральдичної системи»⁷³. При цьому автори, здається, перевагу надають політичним (тобто примусовим), а не культурним факторам цього процесу. Звісно, для цього є підстави, особливо на порубіжжі. Завоювання та підкорення територій позначалося й на зміні гербів, бо саме так, по суті, здійснювалася «фіксація кордону»⁷⁴. А. Гречило зазначив, що наприкінці XVI ст. «щоб означити задоволення своїх претензій на Волинь, поляки додають в її герби червоний щиток зі срібним орлом, а герб Брацлавщини доповнено синім щитком зі срібним півмісяцем, що й мало символізувати розташування воєводства у прикордонній з татарськими землями смузі»⁷⁵. Те саме спостерігається в Речі Посполитій на початку 1790-х років, коли герби централізовано надавалися містам розташованим вздовж тодішнього російсько-польського кордону⁷⁶. Так само й поділ Польщі позначився на територіальних гербах. В імператорських указах зазначалося, що двоголовий орел зображується в гербах як ознака «приєднання та підданства краю до Російської імперії». Вже після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. зустрічаємо поділ щита міських гербів новоприєднаних земель, де у верхній частині розміщено двоголового орла. В 1793 р. й Поділля увійшло до складу Російської імперії. В 1796 р. був затверджений герб головного міста новоутвореного намісництва – Кам'янця-Подільського. Тут також було зображення чорного двоголового орла. До речі, те саме відбувалося й у Галичині, де «виразні політичні мотиви геральдичних новотворів і доповнень мали свідчити про утвердження австрійської монархії на нових територіях»⁷⁷.

Втім, слід мати на увазі й культурну дифузію. Зазначені вище висновки про «окремішність» української геральдики протистоять усталеним твердженням про відкритість української культури. Зокрема, українську культуру XVII-XVIII ст. вже давно характеризують як посередника між Заходом та Сходом Європи⁷⁸. «Поліморфізм» українського культурного простору, про який пишуть дослідники⁷⁹, якраз і знаходив своє втілення у податливості на зовнішні впливи,

⁷¹ О. Однороженко, *Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини кінця XVI-XVII ст.*, „Сфрагістичний щорічник”, 2016, вип. 6, с. 480-481.

⁷² А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 174.

⁷³ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 44.

⁷⁴ Там само, с. 89;

⁷⁵ А. Гречило, *Земельна геральдика*, с. 44-45.

⁷⁶ А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 6.

⁷⁷ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 105.

⁷⁸ D. Saunders, *The Ukrainian impact on Russian culture, 1750-1850*, Edmonton 1985; І. Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001 та ін.

⁷⁹ Н. Яковенко, *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI - кінцем*

у культурному плюралізмі. Зрозуміло, що саме ексклюзивний підхід, по суті, заважає здійснювати розгляд історичного явища в широкому контексті та крізь крос-культурну призму.

Повною мірою сказане стосується й герботворення кінця XVIII – початку XX ст. Відповідно, наголос на «оригінальності традиції» призводить до протиставлення ранньогеральдичного та пізньогеральдичного періодів. Так, зазначається, що «...давня символіка значною мірою була спотворена наприкінці XVIII-XIX ст.»⁸⁰. Також крізь цю призму потрактовано регіональні відмінності (за принципом «своя» та «чужа»): «...українська земельна геральдика є цілісним явищем; ...відмінності передовсім пов'язані з різним часом появи герботворчих традицій на тих, чи інших територіях, а також із впливами різних геральдичних систем. Якщо на західних землях такі символи вживалися ще з XIII ст. й опиралися на власну традицію, то на південних і східних вони появились лише 200–250 років тому як наслідок імперської політики»⁸¹. Інколи такі «імперські впливи» прямо потрактовані як ворожі: «зі 104 гербів міст, затверджених у Москві верховною владою імперії, 102 герба – це новотвори, які значною мірою є не українськими (і навіть, в деяких випадках, прямо антиукраїнськими) по змісту»⁸². Щось подібне в радянські часи писали про «католиків й уніатів, що прагнули придушити волелюбність народу» змінюючи герби, або про «насильницькі «правки» австро-угорських загарбників»⁸³.

Звісно, виникає питання про те, а чому під час геральдичних реформ кінця XVIII – XIX ст. частина міст зберегла старі герби, а частина – ні. Так, під час реформ початку 1790-х років в Речі Посполитій в одних випадках затверджувалися здавна вживані знаки, а в інших створювалися зовсім нові, без урахування давніх гербів, які легко можна було виявити»⁸⁴. Так само було й у 1796 р., вже після поділу Польщі, коли значна частина міст Брацлавського (Брацлав, Гайсин, Вінниця, Сквиря й Хмільник) та Подільського (Вербовець, Летичев, Проскурів і Старокостянтинов) намісництв зберегла старі герби, які були надані ще привілеями польських королів, а інші – ні. В деяких випадках цьому є пояснення. Збереженню старого герба міг завадити символ приналежності міста певному володарю⁸⁵. Наприклад, герб міст Звягіль (після 1796 р. Новоград Волинський) та Могильов містили п'ятираменний хрест – основний елемент герба «Пилява» власників міста Потоцьких, відповідно їх змінили у 1796 р. на інші⁸⁶. Або коли ті самі символи були зображені

XVII ст.). [в:] *Міжкультурний діалог*. т.1: *Ідентичність*, Київ 2009, с. 58, 95.

⁸⁰ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 16; О. М. Мазепа, *Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі*, с. 64.

⁸¹ А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 200.

⁸² О. А. Однороженко, *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби*, с. 25.

⁸³ В.С. Драчук, *Тасмичні геральдики*, Київ 1974, с. 18.

⁸⁴ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 34.

⁸⁵ Деякі міста і села були викуплені урядом у власників. Наприклад, Звягіль російський уряд викупив у власників за 333 тис. карбованців (А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 254).

⁸⁶ Там само, с. 235, 255.

на гербах різних міст (скажімо, герби Кам'янця-Подільського, Володимира-Волинського, Новгород-Сіверського та Смотрича містили зображення Св. Юрія Змієборця на коні, так само як і герб Москви)⁸⁷. В інших випадках можна лише висувати припущення. Так, з одного боку, на рішення зберегти старий герб міг впливати «пістет перед юридичною старовиною» та бажання містян зберегти старі привілеї, символом чого був цей герб⁸⁸. З іншого, - поступово утвердився погляд на герб як на символ певної державної політики, що викликало підвищену увагу до герботворення в урядових колах. Подекуди маємо приклади намагань поєднати те і інше. Зокрема, на нашу думку, про це може свідчити герб Каніва. У грамоті 1792 р., яку отримало місто, міститься герб, на якому зображено озброєну людину зі списом. При перезатвердженні герба указом 1852 р. було збережено основний сюжет, але змінено інтерпретацію: у чорному полі тепер був руський ратник XII ст.⁸⁹ Те саме відбулося в 1911 р. з гербом Володимира-Волинського (вершника в литовському обладунку замінили на руського воїна з булавою)⁹⁰.

Вочевидь, те чи інше рішення було пов'язано із поглядами конкретних людей, які цим опікувалися, та певним тлумаченням зображень. Увагу до гербів могли стимулювати певні події. Так, пильність до «польських впливів» зростає після польського повстання 1863-64 рр. У 1865 р. попечитель Київського навчального округу О.П. Ширинський-Шихматов звернувся до ради Київського університету з проханням підшукати фахівця з геральдики для складання проектів гербів міст Київської, Подільської та Волинської губерній, оскільки вживані на цей час знаки, на його думку, «нагадували польське панування в цьому краї». Щоправда практичних наслідків тоді цей епізод не мав⁹¹.

Коли виникає питання про новації в зображеннях гербів, то варто згадати про те, що це могло залежати і від конкретних виконавців, в тому числі митців, яким доручили цю справу. Так, певна «натуралістичність» в деяких гербах 1791-1792 рр. (зображення хмар, трави тощо), що порушує правила геральдики⁹², може свідчити не про зміну правил, а про недотримання правил певною людиною. Так само, звернемо увагу на помилки в описах. Наприклад, в описі герба Вінниці, затвердженого указом 1796 р. замість слова «хрест» було написано «кріпость», що й помітив Б. Кене при редагуванні гербів у 1860 р.⁹³

Суттєві зміни в герботворенні, які почали відбуватися з кінця XVIII ст., правомірно пов'язують із процесами централізації управління. Зокрема, що стосується Російської імперії, то про це впевнено писала ще Н. Соболева, яка зазначила, що «...при створенні міських емблем було зроблено сильний акцент на символіку, що відображала офіційну ідеологію Російської імперії. З цієї точки зору російські міські герби можна розглядати як засіб пропаганди урядової

⁸⁷ Там само, с. 112-113; 168; 235; 254, 316.

⁸⁸ Там само, с. 26.

⁸⁹ А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 20.

⁹⁰ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 113-114.

⁹¹ Про це див.: А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 101-102.

⁹² А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 6.

⁹³ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 108.

політики й своєрідне «картинне» втілення цієї політики по відношенню міст. Правовий момент, яскраво виражений в символах російських міст, складає специфіку вітчизняної герботворчості»⁹⁴. В українській історіографії так само йдеться про «виразну політичну тенденцію задоволення імперських амбіцій» наприкінці XVIII ст., коли «порядок зображення фігур підкреслював ієрархічний принцип побудови системи: повітове місто підпорядковувалося намісництву, що входило до складу Російської імперії і підлягало її верховній владі»⁹⁵. При цьому, на думку деяких українських геральдистів, процеси централізації однозначно негативно вплинули на герботворення: «В умовах російського абсолютизму міські герби втрачали початкову суть і внутрішній зміст»⁹⁶; «На зміну місцевому герботворенню приходить централізована форма регулювання геральдичних процесів, яка знаменує поступовий занепад міської геральдики у XIX ст.»⁹⁷. До певної міри такі оцінки базуються на загальному негативному сприйнятті централізації, яка призвела до позбавлення автономії. Цікаво зазначити, що В. Румянцева свого часу була іншої думки, вважаючи, що розвинута політична централізація сприяла розвитку міст. Зокрема, вона зазначила, що підвищення ролі міста в суспільному житті країни стало головною причиною масового виготовлення міських гербів наприкінці XVIII ст.⁹⁸ До речі, сучасні українські геральдисти в цілому негативно оцінюючи централізацію геральдичної справи у минулому, вважають за потрібне централізувати цю справу сьогодні.

Також слід зважити на те, що процеси централізації, які набули послідовного характеру вже у XVIII ст., а у XIX ст. продовжилися, характеризували й інші країни Європи. Стосовно цього періоду в історії України геральдисти пишуть про «формування централізованої символічної системи» під час російсько-австрійського панування⁹⁹. Що ж стосується в цьому контексті Речі Посполитої, то тут маємо певні суперечності. Так, з одного боку, йдеться про те, що наприкінці XVIII ст. Річ Посполита являла собою країну з дуже слабкою централізацією політичної влади, що тут не існувало герольдії – спеціального органу, який би затверджував герби, а тому кожний художник, або ж кожний книговидавець передавав зображення геральдичних фігур по-своєму¹⁰⁰. Тому, можливо, й подальша централізація сприймається на цьому контрастному фоні як щось штучне. Втім, з іншого боку, А. Гречило звернув увагу на те, що надання гербів містам 1791-92 рр. становить собою хоч і короткотривалий, але окремий етап, який характеризується правовою регламентацією гербів, окресленням

⁹⁴ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981, с. 191.

⁹⁵ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 48.

⁹⁶ Ю. Савчук, *Міська геральдика Поділля*, с. 64.

⁹⁷ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 90.

⁹⁸ В. В. Румянцева, *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины*, с. 114.

⁹⁹ А.В. Рудюк, *Розвиток територіальної та муніципальної геральдики в Україні (1991 – 2016 рр.)*, автореф. дис. ... канд іст. наук, Київ 2017, с. 9.

¹⁰⁰ Територіальна і міська геральдика Поділля: історія та сучасний стан, https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/2701-teritorialna-mska-geraldika-podllya-storya-ta-suchasniy-stan.html [дата звернення: 29.05.2025].

їхньої функції та централізацією герботворчого процесу. Він зробив висновок, що це були ті ж тенденції, які наприкінці XVIII ст. прослідковуються й на інших українських землях, що входили до складу Австрії та Росії, тобто на зміну місцевому герботворенню приходить централізована форма регулювання геральдичних процесів, яка передує поступовому занепаду міської геральдики у XIX ст.¹⁰¹ Централізація трактується як фактор зміни ролі міських знаків, які тепер, як правило, мали стати носіями державної ідеології¹⁰².

Втім, не все так однозначно, й про це також зазначають самі українські геральдисти. Вочевидь, що цей процес централізації, хоча й відбувався з кінця XVIII ст. невпинно, але хвилюподібно. Водночас, науковою проблемою залишається співвідношення процесів централізації та децентралізації в цілому. В умовах величезних імперій децентралізація інколи набувала своєрідних форм. Повною мірою це стосувалося й герботворення. Зокрема, у науковій літературі зазначається, що на початку XIX ст. герботворення не було дуже активним, що воно поволі децентралізовувалося¹⁰³. І йдеться не лише про підросійську Україну, а й про Галичину, де із поступовим обмеженням місцевого самоврядування майже припинився процес герботворення, або пізніше мав нерегулярний характер¹⁰⁴.

Коли згадують першу половину XIX ст. в історії герботворення на теренах Російської імперії, то дослідники відзначають певну випадковість виникнення питань про територіальні герби та бюрократичну тяганину при їх вирішенні, а також неузгодженість дій, коли створення гербів відбувалося в різних відомствах, а єдиного центру з відповідними функціями не було. В результаті склалася ситуація, коли належного контролю та системи обліку гербів фактично не було. Давалася взнаки й загальна безвідповідальність державних посадовців¹⁰⁵. Тож іноді навіть прагнення уніфікувати герби не мало завершеного результату. Так, відомо, що з початком видання у 1830 р. Повного зібрання законів Російської імперії тут почали публікувати й затверджені герби. Всі вони мали щити однакової форми (так звані «французькі»). Втім і на печатках, і на різних документах з кінця XVIII - початку XIX ст. міські знаки подавалися у різноманітних щитах (скажімо, на Правобережжі тривалий час герби виконувалися в овальних щитах)¹⁰⁶.

Також слід врахувати авторитетну думку Н. Соболевої про те, що в цей час дії Гербового відділення слід розглядати як вторинні, бо проекти, як правило, створювалися на місцях, а міська герботворчість на середину XIX ст. була позбавлена єдиного центру¹⁰⁷. Про те, що це було саме так свідчить при-

¹⁰¹ А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 7; Гречило А. Українська міська геральдика. с. 90.

¹⁰² А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 43.

¹⁰³ А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 92. Принаймні, йдеться про територіальну геральдику, оскільки основним заняттям Герольдії в цей час стало ведення справ про дворянство та розробка дворянських гербів.

¹⁰⁴ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 103.

¹⁰⁵ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 60.

¹⁰⁶ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 94.

¹⁰⁷ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика*, с. 132-133.

клад Південної України. А.В. Ящук, який вивчав процес герботворення у цьому регіоні з точки зору регіональних тенденцій, а не Російської імперії загалом, зазначив, що більшість міських гербів Південної України кінця XVIII – середини XIX ст. були розроблені без застосування будь-яких уніфікаційних схем¹⁰⁸. Ця діяльність безпосередньо була пов'язана із впливом графа Михайла Воронцова, який перебував на посаді новоросійського генерал-губернатора та намісника Бессарабії. Розробка гербів відбувалась фактично без участі Герольдії, за розпорядженням місцевої влади, а на затвердження ці герби надходили через міністра внутрішніх справ. Тож, як зазначає автор, діяльність МВС «...прямо призводила до певної децентралізації процесу, оскільки герби створювались на місцях, а їх авторство повністю залежало від волі та компетентності у геральдиці місцевих урядовців. З іншого боку, це оберігало новостворені герби від шаблонності»¹⁰⁹.

На останок зазначимо, що у багатьох випадках міський герб «за традицією» міг повноцінно функціонувати у різних сферах життя міської громади, незважаючи на те, що не був затверджений у найвищих інстанціях¹¹⁰. Як відомо, застосування герба передовсім зустрічаємо на міських печатках. Так от, судові установи Подільської губернії до 1839 р. мали печатку польською мовою: «Pieczęć sądu głównego gubernii Podolskiej»¹¹¹. Відомо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. на міських печатках Черкас використовувалися два варіанти герба, а на печатці Сальниці – герб 1792 р., хоча він і не був затверджений¹¹². Тобто урядові постанови далеко не завжди визначали реальне життя, а здійснювати всебічний контроль за тим, що відбувалося в регіонах величезної імперії, було досить складно. До того ж, наприкінці XIX – на початку XX ст. цьому питанню вочевидь центральна влада вже не надавала важливого значення. Таким чином, можна погодитися з висновком А. Гречило про те, що «Централізація територіального герботворення в Російській імперії з кінця XVIII ст. була доволі неорганізованою. Особливо це стало відчутним для українських земель, де сформовані протягом попередніх періодів міські та територіальні герби або формально Perezatverdzhувалися, або використовувалися без жодних юридичних формальностей»¹¹³.

Міську геральдику правомірно пов'язують із проблемою самоврядування міст. Відповідно, оцінки стану такого самоврядування суттєво впливають на розуміння часу появи та ролі міських гербів. Так, доводячи давність українських геральдичних традицій, О. Однороженко зазначає, що міське самоврядування з'явилося не в польсько-литовські часи, а ще в період Галицько-Волинської держави¹¹⁴. Він же оцінює період кінця XVIII – початку XX ст. як час, коли українська міська геральдика, як і міське самоврядування, перебувала в стані

¹⁰⁸ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 58.

¹⁰⁹ Там само, с. 79.

¹¹⁰ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 70.

¹¹¹ Там само, с. 71.

¹¹² А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 10, 19.

¹¹³ А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 97.

¹¹⁴ О. А. Однороженко, *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби*, с. 24.

занепаду і була значною мірою позбавлена своєї самобутності¹¹⁵. Втім, щось подібне можна помітити ще в радянській історіографії, де домінувала думка про «ефемерність»/«ілюзорність» міського самоврядування в Російській імперії, тож і міський герб трактувався Н. Соболевою як свого роду «приманка»¹¹⁶. Загальний висновок її був таким: «Призначений служити символом самоврядування міста, його відмітним знаком, що свідчить про значущість міста у суспільному житті, міський герб не виконував цієї функції в XIX ст.»¹¹⁷. В українській історіографії також домінує думка про ефемерність міського самоврядування в Російській імперії. Відповідно, й міські герби трактуються як такі, що передовсім використовувалися в інтересах державної влади, а не для відображення принципів місцевого самоврядування¹¹⁸. Враховуючи той факт, що герби передовсім надавалися містам, що виконували адміністративні функції центрів намісництв, губерній та повітів, автори роблять висновок про те, що міські герби зберегли тільки оболонку із «зображувальною» функцією¹¹⁹. І все ж, такий погляд виглядає дещо категоричним.

Не торкаючись механізмів управління, звернемо увагу на те, що наприкінці XVIII - XIX ст. розробники гербів за завданням влади намагалися позначити на гербах певну регіональну специфіку. Принаймні, коли йдеться про герби Поділля, то ще В. Румянцева відзначила різницю між «старими» (часів Речі Посполитою) та «новими» (період підлеглих Російській імперії) зображеннями: в «старих» емблемах немає зображень реального міста¹²⁰, в той час як у нових в основу зображень було покладено зрозумілі символи, що відображали географічне положення міста, особливості його природних умов, економіки, певні історичні події¹²¹. Зокрема, 13 з 14-ти новоутворених гербів міст Брацлавського та Подільського намісництв набули символів, пов'язаних з географією та господарством краю¹²². Так само ще Н. Соболева згадувала урядові розпорядження, згідно з якими герби ставали знаками, що позначали кордони губерній на спеціальних стовпах¹²³. Вважається, що поштовхом до поновлення роботи над гербами у першій половині XIX ст. став наказ Миколи I від 15 квітня 1837 р., який зобов'язував градоначальників носити мундир із зображенням

¹¹⁵ Там само, с. 25.

¹¹⁶ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика*, с. 148.

¹¹⁷ Там само, с. 147.

¹¹⁸ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 38.

¹¹⁹ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 49, 74.

¹²⁰ Насправді, як зазначив свого часу А. Гречило, подібні мотиви в міській геральдиці з'явилися ще у XVIII ст. Так, саме серед новостворених гербів початку 1790-х років особливо помітною є фіксація реального стану архітектурних споруд – напівзруйновані та порослі травою фортеці й оборонні укріплення у знаках Брацлава, Звенигородки, Кошоватого, Романіва (А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 6).

¹²¹ В. В. Румянцева, *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины*, с. 114.

¹²² М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 51.

¹²³ Свого часу подібні знаки розділяли землі воєводств Речі Посполитої (М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 72).

герба підвідомчого міста на гудзиках¹²⁴. Тобто, здається, за допомогою герба не лише намагалися визначити специфіку території, окреслити її кордони, але й покласти відповідальність за її стан на місцевих чиновників, що мали нею опікуватися. Можливо й самі керманичі міста розуміли важливість гербів для формування його образу. Відомо, що наприкінці XIX - на початку XX ст. багато міст створювали собі герби власними силами без участі департаменту герольдії¹²⁵. У зв'язку з цим, залишається дискусійним висновок Н. Соболевої про те, що «ідея міського герба як символу самоврядування, самостійності міста втратила у власних очах суспільства свою привабливість»¹²⁶. Цей висновок здебільшого базувався на «байдужості» містян до гербів, яку виміряти, звісно, складно. Втім, на думку деяких українських дослідників, наприкінці XIX – на початку XX ст. навпаки спостерігається зростання суспільного інтересу до міських гербів¹²⁷.

До речі, в українській історіографії так само зазначається, що занепад міст і значне обмеження міського самоврядування в XVIII ст. передували розпаду Речі Посполитої¹²⁸. Взагалі інколи складається враження, що теза про обмеження свобод та прав стає загальною характеристикою минулого в українській історіографії. Втім, межі прав та свобод також історичні, вони не є усталеними. Так, добре відомо, що Магдебурзьке право знаходило своє символічне втілення в наявності міського герба. Не дивно, що появу міських гербів в Україні пов'язували¹²⁹ та й продовжують пов'язувати саме із запровадженням самоврядування на основі Магдебурзького права. В тому числі протягом XIV – XVIII ст. магдебургією користувалися 53 подільські містечка, що й вважається важливою передумовою розвитку тут геральдичних процесів¹³⁰. Після захоплення Правобережної України Росією (1793 р.) магдебургія в українських містах почала обмежуватися й згортатися, а у 1831 р. була остаточно скасована імператорським указом. Тож, виникає природне бажання пов'язати із цим і занепад міського самоврядування і зміну ролі міських гербів, оскільки тривалий час вони знаменували надання місту певних прав в межах такої системи. Як зазначено в одній з праць, «попередня геральдична традиція, що брала витoki з міської магдебургії, виявлялася майже повністю знехтуваною»¹³¹. Водночас, треба зважити на певні суперечності, які зустрічаємо в літературі. Так, з одного боку, йдеться про те, що на Поділлі запровадження Магдебурзького права переслідувало не тільки економічну, а й іншу мету: зміцнення зовнішніх рубежів держави, протистояння експансії турків і татар, тобто «було конфірмоване, як правило, штучно [підкр. – С.П.]», а, з іншого, стверджується, що герби українських міст, зокрема Поділля, стали символом

¹²⁴ А.В. Яшук, *Міська геральдика Південної України*, с. 68.

¹²⁵ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика*, с. 62-63.

¹²⁶ Там само. С. 148.

¹²⁷ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 75.

¹²⁸ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 77.

¹²⁹ В. В. Румянцева, *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины*, с. 49.

¹³⁰ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 13.

¹³¹ Там само, с. 49.

розвинутого [підкр. – С.П.] міського самоврядування¹³². Слід згадати й твердження А. Гречило про те, що до 1791 р. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, надання разом з «магдебурзькими» привілеями міських гербів не було обов'язковою нормою, такі знаки для королівських міст надавалися досить рідко, та й то переважно з політичних міркувань¹³³. Тобто затвердження герба чи печатки не було обов'язковим у структурі привілеїв на самоврядування¹³⁴. До того ж треба врахувати той факт, що обмеження міського самоврядування наприкінці XVIII ст. спостерігалось й в Австрії (тож, наприклад, у Львові магдебурзьке право відмінили у 1786 г.), однак процес міського герботворення продовжився¹³⁵.

Все викладене вище повертає нас до проблеми функцій герба в той чи інший історичний період. Не можна не погодитися з висновком А. Гречило про необхідність вивчення соціально-функціонального значення міських знаків протягом різних історичних етапів¹³⁶. Це завдання залишається вельми актуальним. Почасті, йдеться про спільні та відмінні риси міських гербів та емблем, зв'язки між міським гербом та печаткою, про різні функції територіальних і міських гербів. Можна дискутувати навіть стосовно усталеного, як здавалося, визначення поняття «міський герб»¹³⁷. Зокрема, коли йдеться про те, що міський герб - це знак, який позначає «...певний розвиток міської організації й є символом міського суверенітету, що знаменує надання місту певних прав»¹³⁸, то виникає питання про межі цього «певного розвитку». Звісно, найскладнішою для з'ясування залишається роль гербів в процесах самоідентифікації окремих регіонів та територіальних громад. Наприклад, відомо, що у Кам'янці-Подільському певний час одночасно побутували три герби, які позначали міські самоврядні громади¹³⁹. Тож варто звернути увагу на висновок про те, що суспільний статус міського герба визначався не тільки офіційними документами, а сферу побутування міського знаку марно визначати тільки рамками офіційних регламентів, про те, що зміщення загального акценту в політико-правовий бік певною мірою призвело до односторонності у висвітленні процесу міського герботворення¹⁴⁰. Таким чином, тепер йдеться про функціонування міського герба як «історико-культурної звичаєвої норми». Врешті, серед важливих про-

¹³² Там само, с. 49, 76.

¹³³ А. Гречило, *Затвердження гербів міст Правобережної України*, с. 5.

¹³⁴ А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник, *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, с. 29, 34.

¹³⁵ Там само, с. 33.

¹³⁶ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 7.

¹³⁷ Зазначено, що герб являє собою конвенційний за суттю розпізнавально-правовий знак, створений згідно з усталеними правилами. Втім, дискусійною залишається теза про обов'язковість його затвердження верховною владою (про це: М. Дмитрієнко, Ю. Савчук *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 8).

¹³⁸ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика*, с. 15; М. Дмитрієнко, Ю. Савчук *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 8.

¹³⁹ Територіальна і міська геральдика Поділля. https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/2701-teritorialna-mska-geraldika-podillya-storya-ta-suchasniy-stan.html [дата звернення: 29.05.2025].

¹⁴⁰ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 74.

блем та завдань, які були задекларовані досить давно, але які також залишаються актуальними, - це вивчення не лише еволюції статусу міського герба, а й його ролі в різноманітних соціокультурних практиках. Як зазначив Ю. Савчук, з кінця XVIII до початку XX ст. міські герби у Російській імперії поступово із засобів пропаганди й утвердження ідеології самодержавства, з ознак адміністративно-територіальних одиниць перетворювалися на символи історично сформованої традиції, уособлювали наступність, спадковість, зв'язок поколінь¹⁴¹. Характерним прикладом в цьому плані є герб міста Харкова. З «новотвора» кінця XVIII ст. він перетворився на «свій», «властивий», про що свідчить історія періоду геральдичної реформи другої половини XIX ст. (тоді Б. Кене запропонував новий герб, але містяни з цим не погодилися і домоглися повернення попереднього герба).

Науковці вже давно звернули увагу на те, що дослідити геральдичний комплекс, який стосується кількох сотень років, без належної періодизації неможливо¹⁴². Втім, подібне завдання постає й тоді, коли йдеться про більш обмежений проміжок часу. Зокрема, автори вже відзначили, що розгляд XIX ст. як цілісного етапу розвитку геральдичної традиції мимоволі обумовив нехтування еволюцією суспільного значення міського герба, яке не було статичним. Відповідно, постало завдання розробити «внутрішню періодизацію» тих процесів, які відбувалися в XIX ст. На сьогодні вже маємо такий варіант періодизації¹⁴³, але ще чимало питань в цьому плані вимагають ретельного дослідження. В тому числі це стосується як вивчення конкретно-історичних ситуацій, так і здійснення порівняльних досліджень на широкому просторі (адже, наприклад, відомо про скептичне ставлення в Європі до різноманітних знаків, титулів та звань після Великої французької революції). Переосмислення історичного досвіду, що припало кожній добі, позначилося й на знакових системах.

Так або інакше, але реформа Кене¹⁴⁴ в історії герботворення на теренах Російської імперії в XIX ст. визнається свого роду цезурою, в тому числі й українськими гербознавцями, а основну заслугу Б. Кене вбачають саме у кодифікації територіальної геральдики¹⁴⁵.

Цю реформу докладно схарактеризувала ще Н. Соболева¹⁴⁶, а в сучасній українській історіографії – А. Гречило. Слід зазначити, що останній досить схвально оцінив те, що зробив Б. Кене. Він відзначив не тільки високий професійний рівень конкретних проектів міських гербів, але й звернув увагу на розробку основних правил виконання та оформлення цих знаків¹⁴⁷.

¹⁴¹ Ю. Савчук, *Міська геральдика Поділля*, с. 96.

¹⁴² О. А. Однороженко, *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби*, с. 24.

¹⁴³ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 74-75.

¹⁴⁴ Керівник Гербового відділення Департаменту герольдії Сенату Бернгард Кене (нім. Bernhard Karl von Koehne, за російською традицією – Борис Васильович Кене) у 1856 р. розпочав перегляд всіх затверджених міських гербів й у жовтні 1862 р. вже звітував про перегляд 316 гербів.

¹⁴⁵ І.К. Калмакан, М.В. Ємельянов, *Основи геральдики*, Одеса 1996, с. 12.

¹⁴⁶ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика*, с. 135-141.

¹⁴⁷ А. Гречило, *Українська міська геральдика*, с. 100-103

А. Ящук також зазначив, що Б. Кене продемонстрував послідовність та системність підходів, а масштаб змін виявився вельми значним та важливим...¹⁴⁸. На таку оцінку не впливає навіть той факт, що прямо відзначено посилення загальних тенденцій до уніфікації в цій справі¹⁴⁹. Як відомо, «системність герботворення», про яку йдеться, виявилася в тому, що Кене запропонував елементи позащитового оточення, які дозволяли з легкістю визначити статус міста. Втім, вочевидь, Кене не був абсолютно оригінальним. Свого часу Н. Соболева, а тепер й сучасні українські гербознавці, пишуть про вплив так званої «наполеонівської геральдики» (подібні принципи вперше були застосовані у період Першої імперії у 1808 – 1815 рр.¹⁵⁰). Щоправда, є й певні розбіжності в оцінках та характеристиках. Так, згадуючи реформу Кене, Н. Соболева відзначила «загальні геральдичні принципи, які застосовувалися в усіх європейських країнах», а А. Ящук зробив ремарку про те, що в основу була покладена точна та сувора німецька геральдика. До речі, останній автор визначив декілька «закономірностей» при розробці гербів у цей час. Йдеться про «спрощення поділу щита», лаконічність емблем тощо. Втім, ще більш цікавим є його висновок про те, що суттєво змінилась тематика відображених у гербах ідей, а саме «замість тем завоювання, заселення та господарського освоєння регіону виразніше висувуються історія краю та його етнографія»¹⁵¹. М. Дмитренко та Ю. Савчук акцентували увагу на тому, що «керуючий Гербовим відділом Б. Кене уникав відвертої ідеологізації», а, натомість, намагався дотримуватися історично сформованої традиції¹⁵². Дійсно, чимало гербів міст Поділля залишилося без змін й це стосувалося переважно тих із них, які були надані подільським містам ще за часів Речі Посполитої. Зазначені дослідники спеціально звернули увагу на герб Бара, із зображенням «двох поєднаних в потиску рук на згадку про укладення тут угоди — так званої Барської конфедерації» (як відомо, конфедерати зі зброєю виступили проти Росії)¹⁵³. Малоімовірно, що Кене не знав про цю подію, бо ретельно вивчав значення всіх символів. Скоріше за все, він мав сподівання, що про це не знали вищі російські урядовці...

Інакше, ніж раніше, тепер трактується естетичний бік справи. Якщо В. Лукомський відзначив вплив на герботворчість Кене „позбавленої смаку в малюнку німецької геральдики”¹⁵⁴, В. Румянцева вважала, що зміни в герби українських міст нерідко викривляли простий та зрозумілий сенс їхньої символіки, а численні прикраси, запроваджені Кене, створювали «труднощі єдиного

¹⁴⁸ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 86.

¹⁴⁹ Там само, с. 87; М. Дмитрієнко, Ю. Савчук *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 75.

¹⁵⁰ Головними нововведеннями «наполеонівської» геральдики стало обов'язкове внесення у поле щита знаків, що вказували на статус власника та широке використання для цього у поділі щита вільного кута або вільної чверті (*franc-quartier*). Сувора класифікація стосувалась як гербів дворянства, так і міст (останні були розділені на три класи з відповідним геральдичним оформленням).

¹⁵¹ А.В. Ящук, *Міська геральдика Південної України*, с. 101.

¹⁵² М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 75, 79.

¹⁵³ Там само, с. 65.

¹⁵⁴ В.К. Лукомський, Н.А. Типольт, *Русская геральдика*, с. 17.

сприйняття емблеми»¹⁵⁵, то сучасні українські геральдисти пишуть про те, що проекти Б. Кене відзначаються естетичною вишуканістю і являють собою кращі зразки геральдичного мистецтва середини XIX ст.¹⁵⁶ До речі, міські герби Поділля зазнали перегляду одними з перших під час цієї реформи (вже з жовтня 1858 р.)¹⁵⁷.

Дослідники, які торкалися цієї реформи, зазначали, що більшість проектів так і не отримала офіційного затвердження¹⁵⁸, а практичні заходи щодо створення та затвердження гербів за новими правилами фактично зазнали невдачі¹⁵⁹. Втім, питання про причини такого стану речей залишається нез'ясованим. Як зазначили М. Дмитренко та Ю. Савчук, «важко навіть висунути щодо цього прийнятну гіпотезу». І далі: «Такий підсумок діяльності Гербового відділення виглядає ще більш загадково, коли взяти до уваги, що воно не зазнало ніяких структурних реорганізацій, активно функціонувало, й головне, Б. Кене продовжував очолювати його ще протягом тривалого часу»¹⁶⁰. Можемо припустити, що на це вплинуло зменшення уваги з боку влади до таких гербів, які й надалі функціонували на місцевому рівні без процедури затвердження у найвищих інстанціях. А це знову повертає нас до проблеми ролі міських гербів в соціокультурних практиках.

4. Висновки.

Таким чином, сучасне українське гербознавство має досить вагомі здобутки, в тому числі, коли йдеться про дослідження територіальних та міських гербів. Оскільки тривалий час розвиток української геральдики розглядався крізь призму російської і польської геральдичних систем, то очевидними стали намагання сучасних українських гербознавців відмежувати «власну геральдичну традицію», виявити її специфічні риси та позначити тяглість. Водночас, такий підхід зумовив певну однобічність та упередженість в процесі інтерпретації геральдичних процесів. Принаймні, аналіз історіографії засвідчує наявність дискусійних моментів та суперечливих тез, а також актуальних проблем, які вимагають спеціальної уваги фахівців. Чимало в цьому плані залежить від розуміння того, що являє собою так звана «геральдична традиція», від трактування процесів успадкування, розривів та змін, які відбувалися в процесі герботворення. На нашу думку, настав час замість пошуку «національної природи гербів»¹⁶¹ та відстоювання окремішності місцевої традиції перейти до дослідження взаємовпливів, запозичень, трансферу та адаптації новацій,

¹⁵⁵ В. В. Румянцева, *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины*, с. 112.

¹⁵⁶ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 79.

¹⁵⁷ Сьогодні важко однозначно відповісти, чому подільські герби, розглядалися першими. Втім, можна припустити, що так сталося через бажання швидше провести адміністративно-територіальні зміни після приєднання краю до Росії.

¹⁵⁸ А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 95. А. Б. Гречило, *Українська територіальна геральдика*, с. 95.

¹⁵⁹ А.В. Яшук, *Міська геральдика Південної України*, с. 102.

¹⁶⁰ М. Дмитрієнко, Ю. Савчук, *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, с. 68.

¹⁶¹ Панченко В. *Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини*, автореф. дис. ...канд. іст. наук, Київ 1999, с. 6-7.

виявлення локальної специфіки герботворчості як загальноєвропейського явища, а також визначення певних локальних варіантів «традиції» (на основі принципу територіальної та хронологічної конкретності). Такі завдання будуть відповідати принципам глобальної історії, яка на сьогодні стала світовим трендом в історичних дослідженнях. Їх вирішення стане можливим на шляху проведення компаративістських досліджень та осягнення історичного контексту тих чи інших конкретних явищ в історії герботворення, наданням переваги інклюзивному підходу при осмисленні цього процесу, а також, безсумнівно, завдяки введенню до наукового обігу та більш ретельному опрацюванню різноманітних джерел.

BIBLIOGRAFIA-REFERENCES

Studies:

- Viniknennja ta rozvitok ukraïnskoï miskoi geraldiki v XIV-XVIIIst.* // <http://uht.org.ua/ua/part/municip/munic2/> [data zvernennja: 29.05.2025].
- Grechilo A., *Zatverdzhennja gerbiv mist Pravoberezhnoï Ukraïni v 1791-92 rr.*, Kïiv-Lviv 1997.
- Grechilo A., *Zemelna geraldika, „Pam’jatki Ukraïni”*, 1991, №3.
- Grechilo A., Savchuk J., Svarnik I., *Gerbi mist Ukraïni XIV – I pol. XX st.*, Kïiv 2001.
- Grechilo A., *Ukraïnska miska geraldika*, Kïiv-Lviv, 1998.
- Grechilo A. B., *Ukraïnska teritorialna geraldika*. Lviv 2010.
- Dashkevich J., *Geraldichne zobrazhennja Leva v period Galicko-Volinskoï derzhavi (persha polovina XIV st.)*, „Znak”, 1998, ch. 16.
- Dmitrienko M., *Doslidzhennja rodovoï knjazivskoï geraldiki Volini XIV–XVIII st.*, „Specialni istorichni disciplini: pitannja teorïi ta metodiki”, 2010, vip. 17.
- Dmitrienko M., Savchuk J., *Korotkij naris miskoi geraldiki Podillja*, Kïiv 1994.
- Drachuk V.S. *Taemnici geraldiki*, Kïiv 1974.
- Ishhenko J.O., *Geraldika v Ukraïni: istoriografija problemi (60-ti – 90-ti rr. XX st.)*, „Ukraïnskij istorichnij zhurnal”, 2002, № 3.
- Ishhenko J.A., *Istorija mist Ukraïni: pogljad kriz simvoli ta gerbovu spadshinu. Rozdumi geraldista, „Specialni istorichni disciplini: pitannja teorïi ta metodiki”*, 2005, vip. 12, ch. 2.
- Ishhenko J.O., *Simvolika ta emblematika miskikh gerbiv Ukraïni 60 – 80-kh rokiv XX st.: istoriko-dzhereloznavche doslidzhennja*. Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk, Kïiv 2006.
- Ishhenko J. O., *Suchasnij stan municipalnoï geraldiki v Ukraïni: pershi zdobutki i nevirisheni problemi*, „Ukraïnskij istorichnij zhurnal”, 2006, № 3.
- Kalmakan I.K., Emeljanov M.V., *Osnovi geraldiki*, Odesa 1996.
- Kalmakan I., Emeljanov M., *Istorija gerba Odessy: proshloe i nastojashhee. 1798 – 1995 gg.*, Odesa 1996.
- Lukomskij V.K., Tipolt N.A., *Russkaja geraldika: Rukovodstvo k sostavleniju i opisaniju gerbov*, Petrograd 1915.
- Mazepa O. M., *Doslidzhennja z ukraïnskoï geraldiki ta genealogii v diaspori (1945 – seredina 1970-kh rr.)*, avtoref. dis. ... kand. ist. nauk, Kïiv 2014.
- Maksimenko Є. V., *Miska geraldika Donbasu XVIII – pochatku XXI st.*, avtoref. dis. ... kand. ist. nauk, Doneck 2014.
- Odnorozhenko O., *Gerbi nobilitacijnikh ta gerbovikh privileïv kozackoi starshini kincja XVI-XVII st.*, „Sfragistichnij shhorichnik”, 2016, vip. 6.

- Odnorozhenko O., *Miska geraldika Kholmskoï ta Belzkoï zemel XV-XVII st.* [v:] *Istoriko-geografichni doslidzhennja v Ukraïni*, Kïiv 2009, vip. 11.
- Odnorozhenko O., *Rodova geraldika Ruskogo korolïvstva ta Ruskikh zemel Koroni Polskoï XIV – XVI st.*, Kharkiv 2009.
- Odnorozhenko O., *Svitlo i tini kozackoï sfragistiki. Rozdumi z privodu knigi Igora Sitogo „Kozacka Ukraïna: pechatki, gerbi, znaki ta emblemî kïncja XVI–XVIII stolit.* — Kïiv: Tempora, 2017. — 972 s., il.”, „Speciální istoriční disciplín: píťannja teoríi ta metodiki”, 2019, vip. 29-30.
- Odnorozhenko O. A., *Ukraïnska teritorialna geraldika i sfragistika kozackoï dobi u vitčiznjaníij i zarubizhníij istoriografíi*, „Visnik KHarkivskogo nacionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina” 2002, № 556, serija: Istorija Ukraïni, vip. 5.
- Panchenko V., *Gerbivnik mist Ukraïni*, Kïiv-Nju-Jork 1996.
- Panchenko V. *Miska ta mistechkova geraldika Livoberezhnoï Ukraïni dobi Getmanshhini*, avtoref. dis. ... kand. ist. nauk, Kïiv 1999.
- Panchenko V., *Starovinni gerbi Ukraïnskikh mist*, Kïiv 2018.
- Rudjuk A.V., *Rozvitok teritorialnoï ta municipalnoï geraldiki v Ukraïni (1991 – 2016 rr.)*, avtoref. dis. ... kand. ist. nauk, Kïiv 2017.
- Rudjuk A. V., *Teoretichni problemi teritorialnoï ta municipalnoï geraldiki na storinkakh visniku Ukraïnskogo geraldichnogo tovaristva “Znak”*, „Naukovi prací istoričnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu”, 2016, vip. 45, t. 2.
- Rumjanceva V. V., *Emblemy zemel i gerby gorodov Levoberezhnojj Ukrainy perioda feodalizma*, Kïiv 1986.
- Savchuk JU., *Miska geraldika Podillja*, Vinnicja 1995.
- Soboleva N.A., *Rossijskaja gorodskaja i oblastnaja geraldika XVIII-XIX vv.*, Moskva 1981.
- Teritorialna i miska geraldika Podillja: istorija ta suchasníij stan*, https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/2701-teritorialna-mska-geraldika-podllyya-storya-ta-suchasniy-stan.html, [data zvernennja: 29.05.25].
- Shevchenko I., *Ukraïna mizh Skhodom i Zakhodom. Narisi z istoríi kulturi do pochatku XVIII stolittja*, Lviv 2001.
- Jakovenko N. *Vibir imeni versus vibir shljaku (nazvi Ukraïnskoï teritoríi mizh kïncem XVI - kïncem XVII st.)*. [v:] *Mizhkulturníij dialog*, t.1: *Identichnist*, Kïiv 2009.
- Jashhuk A.V., *Miska geraldika Pivdennoï Ukraïni: tendencíi ta transformacíi istoričnogo rozvitku (kïnec XVIII – pershe dvadcatirichchja XXI st.)*, dis. ... doktora filosofíi, Kïiv 2023.
- Saunders D., *The Ukrainian impact on Russian culture, 1750-1850*, Edmonton 1985.
- Szymański J., *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka*, Lublin 1992.
- Виникнення та розвиток української міської геральдики в XIV-XVIIIст.* // <http://uht.org.ua/ua/part/municip/munic2/> [дата звернення: 29.05.2025].
- Гречило А., *Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791-92 рр.*, Київ-Львів 1997.
- Гречило А., *Земельна геральдика, „Пам’ятки України”*, 1991, №3.
- Гречило А., Савчук Ю., Сварник І., *Герби міст України XIV – I пол. XX ст.*, Київ 2001.
- Гречило А., *Українська міська геральдика*, Київ-Львів, 1998.
- Гречило А. Б., *Українська територіальна геральдика*. Львів 2010.
- Дашкевич Я., *Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.)*, „Знак”, 1998, ч. 16.
- Дмитрієнко М., *Дослідження родової князівської геральдики Волині XIV–XVIII ст.*, „Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики”, 2010, вип. 17.
- Дмитрієнко М., Савчук Ю., *Короткий нарис міської геральдики Поділля*, Київ 1994.

Драчук В.С. *Темниці геральдики*, Київ 1974.

Іщенко Я.О., *Геральдика в Україні: історіографія проблеми* (60-ті – 90-ті рр. XX ст.), „Український історичний журнал”, 2002, № 3.

Іщенко Я., *Історія міст України: погляд крізь символи та гербову спадщину. Роздуми геральдиста*, „Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики”, 2005, вип. 12, ч.2.

Іщенко Я.О., *Символіка та емблематика міських гербів України 60 – 80-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ 2006.

Іщенко Я. О. *Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки і невирішені проблеми*, „Український історичний журнал”, 2006, № 3.

Калмакан І.К., Ємельянов М.В. *Основи геральдики*, Одеса 1996.

Калмакан І., Ємельянов М., *История герба Одессы: прошлое и настоящее. 1798 – 1995 гг.*, Одеса 1996.

Лукомский В.К., Типолыт Н.А., *Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов*, Петроград 1915.

Мазепа О. М., *Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі* (1945 – середина 1970-х рр.), автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ 2014.

Максименко Є. В., *Міська геральдика Донбасу XVIII – початку XXI ст.*, автореф. дис. ... канд. іст. наук, Донецьк 2014.

Однороженко О., *Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини кінця XVI-XVII ст.*, „Сфрагістичний щорічник”, 2016, вип. 6.

Однороженко О., *Міська геральдика Холмської та Белзької земель XV-XVII ст.* [в:] *Історико-географічні дослідження в Україні*, Київ 2009, вип. 11.

Однороженко О., *Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.*, Харків 2009.

Однороженко О., *Світло і тіні козацької сфрагістики. Роздуми з приводу книги Ігора Ситого «Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть»*. – Київ: Темпора, 2017. – 972 с., іл., „Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики”, 2019, вип. 29-30.

Однороженко О. А., *Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній і зарубіжній історіографії*, „Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна” 2002, № 556, серія: Історія України, вип. 5.

Панченко В., *Гербівник міст України*, Київ-Нью-Йорк 1996.

Панченко В. *Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини*, автореф. дис. ...канд. іст. наук, Київ 1999.

Панченко В., *Старовинні герби українських міст*, Київ 2018.

Рудюк А.В. *Розвиток територіальної та муніципальної геральдики в Україні* (1991 – 2016 рр.), автореф. дис. ... канд іст. наук, Київ 2017.

Рудюк А. В., *Теоретичні проблеми територіальної та муніципальної геральдики на сторінках віснику Українського геральдичного товариства “Знак”, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету”*, 2016, вип. 45, т. 2.

Румянцева В. В., *Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма*, Київ 1986.

Савчук Ю., *Міська геральдика Поділля, Вінниця* 1995;

Соболева Н.А., *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981.

Територіальна і міська геральдика Поділля: Територіальна і міська геральдика Поділля: історія та сучасний стан, https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/2701-teritorialna-mska-geraldika-podllya-storya-ta-suchasniy-stan.html, [дата звернення: 29.05.25].

Шевченко І., *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001.

Яковенко Н. *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI - кінцем XVII ст.)*. [в:] *Міжкультурний діалог*. т.1: *Ідентичність*, Київ 2009.

Ящук А.В., *Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя XXI ст.)*, дис. ... доктора філософії, Київ 2023.

